

kungabyster i det urbana och rurala samhället, då de tilltalar en särskild och utvald publik såsom arkitekter och jurister, en publik som är svår att hänföra till "offentligheten". Detta intressanta material hade med fördel för analytisk skärpa kunnat samlas i separata kapitel, vilket författaren har valt att göra för gjutjärnsspisar. När Johansen håller sig till syftet och material som utan friktion kan hänvisas till det offentliga rummet är analysen dock väl genomförd och relevant.

Den största invändning som kan göras mot avhandlingen handlar dock om forskningsmässig transparens. Notapparaten är avhandlingen igenom bristfällig, vilket är ett stort problem då det nästintill omöjliggör att se författarens empiriska arbete och tolkningar. I stor utsträckning innehåller noterna hänvisningar till referenslitteratur. Jag är övertygad om att Johansen gjort ett grundligt arbete och det är därför beklagligt att han inte synliggör detta i noterna. Därtill är inte källförteckningen separerad från övrig litteratur i referenslistan, vilket tillsammans med noternas bristfällighet gör det svårt att kontrollera avhandlingens ut-sagor. Därtill finns det i avhandlingen en stor mängd bilder utan källhänvisning.

Sammanfattningsvis har Johansen i sin studie av det dansk-norska enväldets iscensättning i det offentliga rummet satt upp ett gott syfte som i stort följer Peter Burke studie *The Fabrication of Louis XIV* från år 1992. Materialet omfattar bland annat offentliga civila och militära byggnader, statyer, kyrkointeriörer, samt kvasi-offentliga föremål såsom medaljer, lagtexter och gjutjärnsspisar, och är ett intressant och välanalyserat material som visar på enväldets maktrepresentation främst i Köpenhamn men även utanför. Avgränsningen i tid och rum är god och väl-motiverad. Metodologiskt ställer jag mig dock kritisk till att jämföra enväldet i Danmark-Norge med Frankrike och England, eftersom de är länder som är svåra att jämföra med studieobjektet. Avhandlingen har även flera

analytiska och formella brister. Johansen hade utförligare behövt motivera sin förståelse och operationalisering av maktbegreppet och hur han ställer sig till den roll som materiell kultur får i sociala samspel. En positionering mot det etablerade forskningsläget och den kritik som väckts mot Habermas offentlighetsteori hade varit värdefull. Det enskilt största problemet är dock att notapparaten och källtransparensen är bristfälligt genomförd, vilket leder till att det är svårt att se och kontrollera författarens materialarbete och analytiska påståenden.

Alexander Engström

Anita Wiklund Norli, *Gud velsigne mit høye og Naa-dige herscab, som mig haver forundt arbejde: Sosiale og kulturelle forhold bland arbeider ved Fritze jernverk i perioden 1690–1790*, avhandling for graden philosophiae doctor (Oslo: Institutt for arkeologi, konservering og historie, 2017). 442 s.

Den tidigmoderna norska järnindustrin var liten. När man beräknat att den svenska produktionen av stångjärn vid mitten av 1700-talet uppgick till omkring 40 000 ton så pekar uppskattningar av den norska tillverkningen på siffror som nådde ungefär tio procent av den nivån. En norsk studie ger för visso högre tillverknings-siffror för tackjärn, men samtida svenska reseberättelser noterar att norska verk tillverkade mellan 4000 och 5000 ton stångjärn under 1760-talet. Den norska järntillverkningen var "liten" även om man ställer den i relation till annat bergsbruk i Norge. När de svenska resenärerna Anton Swab och Nils Psilanderhielm avslutade sina reflektioner från en resa i det västra grannlandet under 1720-talet konstaterades att "Ib-land Norriges Rikets förnämsta förmoner" fanns skogarna, "Fiskerierne" samt "Bergvärken". Om den sistnämnda näringen berättade

de att "tillvärkningen af metaller öfver hela landet århigen [är] växande", samt att järnet hamnade på en tredje plats i betydelse, efter silver och koppar.¹

Emellertid kan man knappast hävda att den norska järntillverkningen var betydelselös i någon som helst bemärkelse. Med ett snabbt överslag kan det göras troligt att konsumtionen av järn i kungariket Danmark-Norge sannolikt var lika hög som den var i det tidigmoderna Sverige; uppskattningsvis konsumerades 2,5 kilogram järn per capita vid mitten av 1700-talet. Den norska järnindustrin var inte heller så atypisk som en jämförelse med den svenska kan ge vid handen. Tillverkningen av järn i Norge liknade i många avseenden mer hanteringen på andra håll i Europa, än vad den svenska gjorde. I Norge, liksom på många andra håll i Europa, fanns en tydlig koppling till den inhemska marknaden, samt en mer diversifierad tillverkning.

Att det norska järnet var knutet till den inhemska marknaden i Danmark-Norge syns i bevarade källserier. I Kongsbergs Statsarkiv bevaras källmaterialet från Larviks Grevskap, och inom ramen för detta finns ett omfattande källmaterial som härrör från Fritzøe jernverk, beläget i Larvik i Vestfold. Detta material ligger till grund för den avhandling som här skall diskuteras. Verket ägdes av Greve Gyldenløve, och hans efterföljande, och styrdes ifrån Köpenhamn. Genom sina inspektorer i Larvik beordrade greven vad smeder och andra järnarbetare skulle tillverka. Dessa produkter spände från stångjärn, plåtar och spik till mer specificerade artiklar. Man hade även en omfattande gjuteriproduktion, med främst kanoner och ugnar. Dessa varor såldes sedan från grevens magasin i huvudstaden eller till brukets omland i Vestfold. Järn förmedlades även till de större kompanierna i Köpenhamn, och såldes på de afrikanska och asiatiska marknaderna.

Med detta sagt så är det uppenbart att den norska järnindustrin har behandlats styv-

moderligt. Detta tydliggörs om den omfattande forskning om de svenska bruken ställs emot de fåtal studier som analyserat norsk järnframställning under den tidigmoderna tiden. Förvisso har betydande insatser gjorts av Anne-Hilde Nagel och Ingeborg Fløystad, men dessa studier publicerades för flera decennier sedan. Viktig forskning finns även i äldre opublicerade hovedoppgaver, som de av Björn Björnstad och Steinar Jenssen, samt i ett antal nyare artiklar i tidskriften *Fortuna*. Det är uppenbart att många aspekter av den norska järnhanteringen återstår att undersöka, och det är därför glädjande att Anita Wiklund Norli har försvarat en avhandling om de sociala och kulturella förhållandena vid Fritzøe Jernverk under 1700-talet. Detta verk, eller bruk som vi skulle säga i Sverige, var under hela den undersökta perioden Norges i särklass största järnproducent. Den svenske resenär som på 1760-talet uppskattade landets totala tillverkning noterade att Fritzøe stod för drygt tjugo procent av stångjärnsproduktionen, men även att verket hade en synnerligen diversifierad tillverkning.

Wiklund Norli inleder sin avhandling på brukligt sätt, med en utförlig presentation av forskningsansatsen. Syftet med hennes studie är att undersöka sociala och kulturella förhållanden vid Fritzøe jernverk under 1700-talet. Under den studerade perioden var Fritzøe inordnat i något för norska förhållanden ovanligt, då verket tillhörde grevskapet Larvik. Undersökningen handlar sålunda om järnhantering inom ramen för en överordnad feodal struktur. Greve Gyldenløve och hans efterträdare kontrollerade och styrde såväl grevskapet som järnverket från Köpenhamn. Till sin hjälp fanns emellertid flera inspektorer och tjänstemän i Larvik. Wiklund Norli ger i kapitlet en översiktlig beskrivning av bruket och grevskapet, men även en skildring av arbetarna och arbetet vid Fritzøe.

Avhandlingens första kapitel redogör även för författarens teoretiska utgångs-

punkter. Hon har hämtat inspiration främst från Bourdieus diskussion om olika former av kapital, James C. Scotts analyser av dolt motstånd samt J.L. Austins tankar om språkhandlingar. På det metodologiska planet vill Wiklund Norli att undersökningen skall vara komparativ. Den svenska forskningen kring bergsbrukets utveckling fungerar som en replipunkt, med författare som Eli Heckscher, Karl-Gustaf Hildebrand och Bertil Boëthius. Dock vill hon i första hand ställa sina resultat i kontrast till de undersökningar som Anders Florén och Georg Haggrén tidigare gjort. Detta trots att dessa bägge forskare har tagit sin utgångspunkt i den protoindustriella forskningen samtidigt som Wiklund Norli hävdar att förhållandena vid Fritzøe skall klassificeras såsom fullt utvecklade "industri-kapitalisme". (37)

Den egentliga empiriska undersökningen inleds i avhandlingens andra kapitel, där fokus ligger på yrkesutbildning och rekrytering. Författaren utgår ifrån att verkets ledning hade ett intresse av att rekrytera de bäst lämpade yrkesarbetarna samtidigt som arbetarna själva önskade att få en bra plats i arbetsorganisationen. Undersökningen är helt kvalitativ, och Wiklund Norli noterar att det endast var när specialiserad kunskap eftertraktades som man från verkets sida rekryterade utifrån. Det var också vanligare med extern rekrytering i början av perioden än mot dess slut. Under 1700-talets andra hälft blev det allt viktigare med en intern rekrytering, och således blev utbildningen av yrkesarbetare av större betydelse. Det blev vanligare att mästarna kunde påverka valet av sina efterträdare; "mesterne [hade] mulighed til å påvirke sine sønners karrieremuligheter" (111). Med inspiration från Bourdieu diskuteras frågan om rekrytering, utbildning och yrkeskicklighet i termer av kulturellt kapital.

Avhandlingens tredje kapitel, som kan ses som ett analytiskt stickspår, handlar om arbetarnas läs- och skrivkunskaper, samt om deras

bokbestånd. Även här diskuteras olika typer av kapital, och det konstateras, utan tydlig referens, att "lese- og skrivekulturen var extra sterk i de svenske jernverkssamfundene" och att detta kan ha spridits till Norge genom en migration av yrkesarbetare från Sverige.

I kapitel fyra är undersökningen återförd till avhandlingens huvudfrågeställning, med en analys av relationen mellan yrkesarbetarna och greven samt andra överhetspersoner. Wiklund Norli diskuterar ekonomiska, juridiska och ideologiska band, men undersöker även konflikter mellan olika parter. Den överordnade strukturen som diskuteras är hur det patriarkala samhället gestaltade sig vid Fritzøe Jernverk. Greven talade om "mina arbetare" (262), och Wiklund Norli lyfter fram greven som en "symbolisk far for alle sine undersåtter" (208). Kapitlet behandlar även lönesystem, arbetarnas skuldsättning, arbetsplikt, bundenhet till verket och en intrikat edskultur. Författaren tar också upp konflikter som vägran att avlägga ed, försnillning av järn samt protester gällande löneutbetalning.

Kapitel fem är till viss del en naturlig fortsättning från det föregående. Betoningen ligger här på arbetarnas juridiska situation och utgångspunkten är den "rettspluralisme" som rådde vid Fritzøe jernverk, med flera parallella rättsinstanser. Vem var det egentligen som hade bestämmanderätt över vad som försiggick vid bruket? Till detta lades även att olika individer hade olika juridisk ställning. Greven var naturligtvis den centrala aktören, men han befann sig ytterst sällan i Fritzøe, och hans makt och ställning delegerades till grevskapets överinspektör, som även fungerade som domare. Även Larviks byfogde kunde agera som domare. Wiklund Norli önskar undersöka hur utvecklingen av det juridiska systemet "påvirket arbeidernes rettslige situasjon. Kunne de bruke tinget; hadde de «rettskapasitet?»" (280) Hennes resultat pekar, i likhet med annan dansk forskning, på att grevens makt stärktes samtidigt som

arbetarna resignerade: "Overinspektøren var grevskapets hovedanklager og dommer, men for verksfolket lå den virkelige domsmyndigheten hos forvalteren på hans kontor. Saker angående forhold ved verket som ble stevnet for tinget, kunne henvises tilbake til ham" (306).

I avhandlingens sjätte kapitel fördjupar Wiklund Norli analysen av Fritzøe som en hierarkisk plats, med att dels analysera greven som "bedriftsleder" samt sedan hur verkets arbetare interagerade sinsemellan. Kapitlet avslutas med ett självständigt avsnitt som ställer frågan om varför vissa arbetare "lyktes, og andre mislyktes" (364). Det konstateras att greven hade flera olika roller, som adelsman i ett samhälle utan en egentlig adel, som ägare och som ledare för verksamheten, trots att han sällan var på plats. Allt sköttes via en lojal administration i Larvik, under främst inspektör Fabricius. I ett skikt under honom befann sig yrkesarbetare med spetskompetens. De organiserade sig i en skrålik organisation med mästare, gesäller och drängar. När det gäller frågan om varför vissa av dessa arbetare kunde klättra upp till den högsta nivån, såsom masmästare eller hammarsmedsmästare, diskuterar författaren dels yrkesskicklighet men också sociala och kulturella egenskaper såsom självkontroll och personligt uppförande. Här finns ånyo en koppling till Bourdieus diskussion kring olika former av kapital. Släktskap ses som en form av socialt kapital och var sålunda en grund att bygga på när man aspirerade på att bli mästare.

Ett kort kapitel med en sammanfattning av undersökningen avslutar boken. Författaren inleder med att konstatera att Fritzøe jernverk var ett företag som drevs enligt kapitalistiska riktlinjer, men grevskapets underliggande struktur präglades av "paternalisme kombinerat med føydalisme". (410) Inom ramen för denna struktur fanns vissa gemensamma och övergripande mål, till exempel att verket skulle generera ett överskott, men även starka mot-

sättningar. En maktbalans fanns i samhället, mellan grevens intressen och arbetarnas, och i denna hade den förra ett kraftigt övertag; den var "tuftet på både økonomiske, ideologiske og juridiske faktorer" (410). Likväl fanns det möjligheter för de yrkesutbildade arbetarna att sätta sig upp mot greven och motsätta sig dennes näst intill oinskränkta maktposition. Det kunde gälla frågor såsom rekrytering och yrkeskunskap. Där var, som Wiklund Norli noterar, släktskapet betydelsefullt som en maktresurs och som tillhandahållare av ackumulerat kapital.

Wiklund Norlis avhandling kännetecknas av ett gediget empiriskt arbete. Författaren har utgått ifrån den relativa bristen på aktuella undersökningar om den tidigmoderna norska järnindustrin och funnit ett sällsynt rikt källmaterial för att belysa sin fråga. På Statsarkivet i Kongsberg bevaras källorna från Larvik grevskap och det därtill hörande Fritzøe jernverk. Utifrån dessa har Wiklund Norli förmedlat bilden av ett hierarkiskt och ytterst komplicerat tidigmodernt samhälle. Vi ges en mängd olika belägg på hur komplexa och mångfaceterade dessa hierarkiska relationer egentligen var. Två av dessa sticker verkligen ut såsom exempel på ett synnerligen djuplodande empiriskt arbete, och dessa behandlar rekryteringen av yrkesarbetare (kapitel två), samt analysen av den edskultur som rådde vid Fritzøe (kapitel fyra och fem).

Emellertid finns det flera saker att anmärka på i denna avhandling, och tyvärr också några allvarliga problem som bör lyftas fram. Till en början är den teoretiska diskussionen ytterst mager, och avhandlingen tar utgångspunkt i endast tre författarskap; Wiklund Norli hämtar inspiration från Bourdieu, Scott och Austin. Speciellt den första av dessa är naturligtvis en teoretisk gigant, men på det stora hela finns det skäl att ställa sig undrande till avhandlingens teoretiska utgångspunkter. Till en början saknas ett kritiskt förhållningssätt till varför just dessa författare har valts ut.

I samtliga fall rör det sig om en äldre skolbildning, och jag hade gärna sett en tydligare motivering till valen, samt ett resonemang till vad forskningen idag anser om dessa teoretiker. Vidare hade det varit önskvärt med ett tydligt resonemang om hur dessa tre författare förhåller sig till varandra. Framförallt när det gäller Bourdieu, som är den författare som Wiklund Norli oftast refererar till, saknas en tydligare operationalisering av de olika kapitalbegreppen, och det är ofta oklart vad som innefattas i socialt eller kulturellt kapital, vilket ställer till med problem i den empiriska analysen.

Ett annat problem som bör lyftas fram handlar om det metodologiska förhållnings-sättet, och även avhandlingens struktur. På sidan 51 skriver Wiklund Norli: "Tilnærmingen vil være mikrohistorisk. Det er arbeidernes situasjon og kultur i et spesielt område i et avgrenset tidsrom jeg vil studere. Arbeidernes kultur og livskvalitet vil være i fokus." Den mikrohistoriska utgångspunkten diskuteras inte vidare, men det är uppenbart att författaren har en sådan ambition. Tyvärr når hon inte alls fram till detta, och sannolikt hade en bättre förtrogenhet med den mikrohistoriska ansatsen skapat andra förutsättningar för att analysera "det enkelte individs situasjon" (51). Problemet som det nu föreligger är att exempel på olika individers agerande är placerade i olika delar av avhandlingen, utan någon som helst sammanhållen analys av just de olika individerna. Ett angränsande problem handlar om att analysen endast befinner sig på det diskursiva planet och att individernas materiella situation helt saknas. Ett tydligt exempel på detta handlar om att arbetarnas rekrytering och yrkesupp-lärning diskuteras på många håll, men utan en klar beskrivning av vad dessa arbetare faktiskt gjorde. Jag hade gärna sett en analys som hade inlett med det konkreta arbetet vid härd och hammare innan jag ställdes inför en analys av yrkesskicklighet.

Ett sista problemkomplex som saknas i denna undersökning handlar om frågan om vilken typ av samhälle Fritzøe jernverk var under 1700-talet. Avhandlingens utgångspunkt var att detta var ett kapitalistiskt samhälle som skulle jämföras med de protoindustriella exemplen som diskuterats av Florén och Haggren. I avslutningen håller Wiklund Norli fast vid sin karaktäristik av verket som kapitalistiskt, samtidigt som hon hävdar att grevskapet var såväl feodalt som paternalistiskt. Avhandlingen *Gud velsigne mit høye og Naadige herschab* innehåller såväl ett djuplodande empiriskt arbete, baserat på ett synnerligen rikt källmaterial, som ett antal intrikata analyser av såväl rekrytering av yrkesarbetare som den viktiga edskulturen, men vi lämnas helt i sticket vad gäller frågan om vilket samhälle Fritzøe var. Det är väl så, men visst hade det varit spännande att veta var vi lämpligen borde placera in det största norska järnverk. Var det verkligen ett kapitalistiskt samhälle, och om så var fallet hur skall vi då förhålla oss till grevskapets feodala resonansbotten, eller till de paternalistiska mönstren? För mig pekar den intrikata edskulturen snarare mot ett samhälle som inte genomströmdes av någon marknadsrelation. Vi bör också ställa oss frågan att om Fritzøe kännetecknades av en fullt utvecklad "industri kapitalisme", hur kommer det sig då att Florén betecknade Jäders bruk som en protoindustri?

¹ Karl-Gustaf Hildebrand, *Svenskt Järn. Sexton- och sjuttonhundratals- Exportindustri före industrialismen*, Stockholm 1987; Ingeborg Fløystad, 'Jernproduksjonen på 1700-tallet, noen data of problemer', *Historisk Tidsskrift*, nr. 4 1982; 'Jern-Verken uti Norrige, beskrefne år 1764, af Gustaf von Engeström', Bergskollegium. Huvudarkivet, E 3:29, Riksarkivet, Stockholm; Anton Swabs and Nils Psilanderhielms Berättelse om Norske Bergwerken åren 1725, 1726 & 1727, Bergskollegium, Huvudarkivet, D6:7, Riksarkivet, Stockholm.